

УДК 347.9

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-94-111

М. О. ФЕСИК

ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ УЯВЛЕНЬ ЩОДО ЦИВІЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Досліджуються етапи становлення та розвитку інституту цивільної процесуальної відповідальності. Аналізуються правові пам'ятки періоду Київської Русі та Гетьманщини, коли починають формуватися перші уявлення щодо заходів цивільної процесуальної відповідальності, ЦПК УРСР 1924, 1929 та 1963 років року, які передбачали застосування штрафів за порушення правил здійснення цивільного судочинства.

Ключові слова: *цивільна процесуальна відповідальність, цивільне процесуальне правопорушення, майнова відповідальність, судові штрафи, заходи відповідальності.*

Fesyk Maria. Historical and legal study of the formation and development of ideas about civil procedural responsibility

The stages of becoming and development of institute of civil judicial responsibility are investigated in the real article. Legal sights of period of Kyiv Rus and Hetmanate are analysed, when the first presentations begin to be formed in relation to the events of civil judicial responsibility, Civil Code of Ukraine of the Ukrainian SSR 1924, 1929 and 1963, that envisaged application of fines for violation of rules of realization of the civil rule-making of year.

Key words: *civil procedural liability, civil procedural offense, property liability, court fines, liability measures, procedural coercion.*

Кожне правове явище у сфері судової влади та правосуддя в цивільних справах має цілком відчутні часові рамки своєї появи та подальшого розвитку. У цьому плані цілком зрозумілим є наш дослідницький інтерес щодо періодів становлення вітчизняного цивільного судочинства та зародження перших прообразів заходів цивільної процесуальної відповідальності та примусу.

Про первісний характер процедур розгляду конфліктів знаходимо згадки у період становлення Київської Русі. Як зазначають

сучасні дослідники, у момент свого історичного виникнення право у суспільстві існувало як право розгляду спорів [1]. Як общинні, так і державні органи, які здійснювали правосуддя, користувалися майже виключно звичаєвим правом [2]. Отже, звичаї були основою регулювання відносин усередині роду, племені, громади. Звичаї закріплювали усталену протягом тривалого часу практику вирішення спорів.

Про те, яким загалом був судовий процес того часу, знаходимо думки у дослідників історії вітчизняного права. Як писав І. Є. Енгельман, згідно із Правдою Руською, сусіди, які були свідками при порушенні права, мали допомагати скривдженому. Якщо порушника права не було схоплено на місці, або не було «поличного», захист права відбувався за рішенням суду. За особистими вимогами, якщо відповідач замикається в отриманні від позивача грошей, спір щодо боргу вирішується судом 12 чоловіків. Суд на вимогу скривдженого визначає, чи справедлива помста, чи варто платити за образу. Провадження суду гласне та усне [3].

Судовий процес часів Київської Русі вже передбачав і можливість застосування процесуальних засобів захисту від вимог, і несприятливі наслідки вчинення певних дій. Говорячи про процесуальні засоби захисту від позовних вимог, необхідно згадати процедуру приведення до присяги. Зазвичай присяга застосовувалася тоді, коли не було інших доказів, приміром, свідчень свідків. Крім того, Правда Руська широко використовувала як заходи відповідальності – відшкодування збитків потерпілій стороні та штрафи. Майнова відповідальність існувала за неправомірну поведінку сторін, зокрема за здійснення наведення, тобто спонукання натовпу до нападу на суд або на протилежну сторону, або наклеп, дискредитацію; за насильницьке вторгнення в судові засідання та завдання ударів подвернику (особі, яка забезпечувала порядок у судовому засіданні); ябедництво, тобто помилковий донос, злісний наклеп, спрямовані на те, щоб звинуватити невинного [4]. Таким чином, у період Київської Русі та дії Правди Руської починають формуватися перші уявлення щодо заходів цивільної процесуальної відповідальності, які застосовуються для відновлення нормального перебігу судочинства та протидії можливим порушенням.

Наступним етапом у становленні та розвитку судових процедур та законодавчих прообразів цивільної процесуальної відпові-

дальності можна вважати період знаходження українських земель у складі Великого князівства Литовського та Польського Королівства.

У своїй першій редакції 1529 року Статут Великого князівства Литовського з метою уникнення судової тяганини передбачав заборону на звернення до вищих судових інстанцій (до князя або до сейму) і обов'язок сторін довести справу до кінця, а також заходи процесуальної відповідальності за умисне неподання доказів. Окремим заходом процесуальної відповідальності варто вважати привід. Він застосовувався при повторній неявці відповідача до суду [5].

Другу редакцію Статуту Великого князівства Литовського було прийнято в 1566 році. При цьому норми про цивільну процесуальну відповідальність зазнали деяких змін. Неявка до суду без поважних причини же кваліфікувалася як неповага до суду, як поведінка, що спрямована на затягування судового розгляду. Майнова відповідальність наставала і за введення суду в оману [6]. Третя редакція Статуту Великого князівства Литовського 1588 року загалом повторювала положення попередніх Статутів, передбачаючи покарання за недобросовісні процесуальні дії, зокрема за неявку до суду без поважних причин, пред'явлення необґрунтованих позовів та апеляцій [7].

Знаковим в історії вітчизняної правової думки та законодавства є період Гетьманщини. Аналізуючи особливості судового процесу, слід зазначити, що негативні наслідки для сторін наставали у разі неявки до суду, причому для позивача це означало втрату права на позов. Щодо відповідача, який не з'явився на виклик до суду, йому повторно призначався день такої явки та надсилався повторний позовний указ. Ще один захід процесуальної відповідальності майнового характеру міг бути застосований у ході судового розгляду: в разі фактичної достовірності поданих відповідачем доказів судвідхиляв позов і покладав на позивача обов'язок оплати 3 руб. вини на користь відповідача, а суду 2 руб. 20 коп. за канцелярські послуги [8].

Протягом тривалого періоду частина українських земель зазнавала згубного впливу російського законодавства та абсолютної монархії. Законодавство того часу передбачало: відшкодування збитків за помилкові свідчення; штрафи за подання

необґрунтованої апеляційної скарги, за необґрунтовані позови, за неявку свідка на виклик суду, за неявку представника відповідача на виклик суду; стягнення судових витрат за програш у справі; перерозподіл обов'язку доказування за неявки відповідача до суду; за неподання відгуку; заочне рішення за неявку відповідача до суду; відмова у здійсненні процесуального права за затягування подання доказів, порушення порядку подання заяви, вимог до її оформлення; привід за неявку відповідача до суду; позбавлення права на оскарження рішення за порушення процесуальних строків.

Надії на новий етап у розвитку цивільного правосуддя давала відома судова реформа середини ХІХ століття. Проте на тлі загального піднесення проблема цивільної процесуальної відповідальності особливого розвитку ще не набула.

У контексті даного історико-правового дослідження не можна залишити без уваги й Австрійський Цивільний процесуальний кодекс, який передбачав такі заходи цивільної процесуальної відповідальності: якщо відповідач не подав відповіді на позов або подав її невчасно, а суд тим часом уже призначив засідання для розгляду справи по суті, то на вимогу позивача суд ухвалював постанову про порушення термінів подачі відповіді; коли суд вбачав свідому затримку розгляду справи через подання нових доказів стороною, він міг її оштрафувати; неявка запрошених, наприклад на поновлення розгляду цивільної справи спадкоємців померлого, могла спричинити заочний розгляд; якщо котрась зі сторін порушувала порядок під час судового засідання, її могли оштрафувати; неявка позивача на судові слухання вела до відмови у позові, а неявка відповідача прирівнювалася до визнання ним правильності позову; одну зі сторін могли видалити із зали суду через негідну поведінку і зневагу до суду [9].

Перша світова війна і наступний за нею розпад Російської та Австро-Угорської імперій не тільки актуалізували питання європейських кордонів, а й обумовили значну модифікацію судової влади й законодавства.

ЦПК УРСР 1924 та 1929 років, крім штрафів, не передбачали будь-яких інших заходів цивільної процесуальної відповідальності. У главі 6 ЦПК УРСР 1963 року, присвяченій штрафам, передбачалося, що за порушення правил цього Кодексу суд чи суддя наклад-

дає штрафи у разі та розмірах, передбачених статтями 44, 48, 62-7, 95, 153, 172, 174 цього Кодексу.

Заходами цивільної процесуальної відповідальності у цей період були: покладання судових витрат; штрафи, що накладаються на свідка та експерта за неявку на судове засідання; на організації, державні підприємства, установи, організації та громадян за неподання письмових доказів; повернення позовної заяви; привід свідка при повторній неявці до суду; відповідальність відповідача по деяким категоріям цивільних справ; компенсація за фактичну втрату робочого часу зі сторони, яка недобросовісно заявила безпідставний позов, у розмірі, що визначається судом. Вважаємо, що перелічені вище заходи цивільної процесуальної відповідальності загалом були адекватні характеру цивільного судочинства того періоду. Активні повноваження суду визначали модель цивільного процесу, і зокрема заходи можливого примусу учасників судового процесу з метою виконання своїх процесуальних обов'язків. І це все здійснювалося в умовах відносної нерозповсюженості недобросовісної процесуальної поведінки [10].

Новий етап у розвитку цивільного судочинства, як і всієї судової влади, зумовлений історичними подіями та здобуттям Україною своєї незалежності. У 1992 році було прийнято першу концепцію судово-правової реформи, яка визначала шляхи реформування юрисдикційної сфери. Оцінюючи підсумки законотворчої роботи у цьому напрямі, вважаємо, що перетворення в період, що аналізується, мали фрагментарний характер, вони розширили межі судової юрисдикції, змінили співвідношення змагальності сторін і активності суду, запровадили апеляційний спосіб оскарження судових рішень. Очевидно, що Україна потребувала нового цивільного процесуального кодексу.

В 2004 році було прийнято ЦПК України, а 2005 році – нову Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів. Це стало новою віхою в розвитку судової влади та цивільного судочинства. Однією із цілей реформування було названо створення справедливої судової процедури. Одночасно потрібно передбачити ефективні механізми для запобігання недобросовісному використанню учасниками судочинства своїх процесуальних прав, а також відповідальність за невиконання процесуальних обов'язків.

ЦПК України в редакції 2017 року вперше виділяє принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами. Крім того, вітчизняний законодавець у розділі ЦПК України «Загальні положення» передбачив розділ про заходи процесуального примусу. Ці законодавчі положення актуалізують необхідність подальшої теоретико-прикладної розробки проблеми цивільної процесуальної відповідальності. Змагальна форма розгляду цивільних справ, наділяючи сторони широкими процесуальними правами, не виключає можливості виходу учасниками процесу через різні причини за межі правомірної та допустимої поведінки. У цьому сенсі норми про цивільну процесуальну відповідальність – необхідна умова нормального функціонування цивільного правосуддя.

Отже, вітчизняна історія розвитку цивільного судочинства дає нам підстави говорити про те, що проблема процесуальних правопорушень та відповідальності за їх вчинення була відома вже з найдавніших часів. Очевидно, що якогось єдиного підходу до процесуальної відповідальності не було вироблено, при цьому законодавство розвивалося шляхом закріплення майнової відповідальності до правопорушників, а також заборон чи обмежень у використанні цивільних процесуальних прав.

1. Мамницький В. Ю. Состязательность в гражданском судопроизводстве: лис. ... канд. юрид. н. Харьков, 1995. С. 10. 2. Каложний Р. А., Атаманчук І. В. Розвиток процесуального права України. Київ: «МП Леся», 2015. С. 7. 3. Энгельман И. Е. Курс русского гражданского судопроизводства. 3-е изд., испр. и доп. Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1912. С. 42, 43. 4. Юдин А. В. Институт злоупотребления процессуальными правами в российской гражданском процессе: историко-правовой аспект. *Российский ежегодник гражданского и арбитражного процесса*. 2006. № 5. С. 155, 156. 5. Статут Великого князства Литовского 1529 года / под ред. академика АН Литовской ССР К. И. Яблонскаса. Минск: Изд-во Академии наук БССР, 1960. С. 133, 134, 136, 166, 167, 172. 6. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. С. 300, 301, 306, 307. 7. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. У 2 кн. Кн. 2 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. С.116, 149, 161, 165, 167, 169, 170, 176, 182, 183. 8. Падох Я. Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII столітті. Львів: Наукове товариство ім. Тараса Шевченка у Львові. Українознавча бібліотека НТШ. 1994. С. 92, 94, 99.

9. Думич Х. М. Цивільне судочинство у Галичині за Австрійським цивільним кодексом 1895 року: дис... канд. юрид. н. Львів, 2016. С. 62, 147, 148, 149, 150, 158, 160, 161, 162. 10. Юдин А. В. Институт злоупотребления процессуальными правами в российском гражданском процессе: историко-правовой аспект. *Российский ежегодник гражданского и арбитражного процесса*. 2006. № 5. С. 170, 171.

References

1. Mamnytskyi V. Yu. Sostiazatelnost v hrazhdanskom sudoproyzvodstve: dys. ...kand. yuryd. n. Kharkov, 1995. S. 10. 2. Kaliuzhnyi R. A., Atamanchuk I. V. Rozvytok protsesualnogo prava Ukrainy. K.: «MP Lesia», 2015. S. 7. 3. Эnhelman Y. E. Kurs russkogo hrazhdanskogo sudoproyzvodstva. 3-e yzd.,ysprav. y dopol. Yurev: Typ. K. Mattysena, 1912. S. 42, 43. 4. Yudyn A. V. Ynstytut zloupotrebleniya protsessualnomy pravamy v rossiyskom hrazhdanskom protsesse: ystoryko-pravovoi aspekt. *Rossyiskyi ezhegodnyk hrazhdanskogo yarbytrazhnoho protsessa*. № 5. 2006. S. 155, 156. 5. Statut Velykohokniazhestva Lytovskoho 1529 hoda. Pod redaktsyei akademyka AN Lytovskoi SSRK. Y. Yablonskysa. Mn.: Yzdatelstvo Akademyy nauk BSSR, 1960. S. 133, 134,136, 166, 167, 172. 6. Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho. U 3. T. 2. Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1566 roku / za red. S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pankova. Odesa: Yurydychna literatura, 2003. S. 300, 301, 306, 307. 7. Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho. U 3 t. T 32. Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1588 roku. U 2 kn. Knyha 2 / za red. S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pankova. Odesa: Yurydychna literatura, 2004. S. 116, 149, 161, 165, 167, 169, 170, 176, 182, 183. 8. Padokh Ya. Hruntove sudochynstvo na Livoberezhnii Ukraini u druhii polovyni XVII-XVIII stolitti. Lviv: Naukove tovarystvo im. Tarasa Shevchenka u Lvovi. Ukrainoznavcha biblioteka NTSh. 1994. S. 92, 94, 99. 9. Dumych Kh. M. Tsyvilne sudochynstvo u Halychyni za Avstriiskym tsyvilnym kodeksom 1895 roku: dys. ... kand. yuryd. n. Lviv, 2016. S. 62, 147, 148, 149, 150, 158, 160, 161, 162. 10. Yudyn A. V. Ynstytut zloupotrebleniya protsessualnomy pravamy v rossiyskom hrazhdanskom protsesse: ystoryko-pravovoi aspekt. *Rossyiskyi ezhegodnyk hrazhdanskogo y arbytrazhnoho protsessa*. 2006. № 5. S. 170, 171. S. 154-176.

Fesyk Maria. Historical and legal study of the formation and development of ideas about civil procedural responsibility

During the period of Kyivan Rus and the actions of Pravda Ruska, the first ideas about measures of civil procedural responsibility, which are used to restore the normal course of judicial proceedings and counteract possible violations, begin to form. Compensation for damages for unjustified appeals to court is already allocated; imposition of court costs on a person found guilty by the court; fines for non-appearance of the defendant in court, violation of court proceedings and others.

A landmark event in the history of domestic legal thought and legislation is the period of the Hetmanate. Analyzing the features of the court process, it should be noted that negative consequences for the parties occurred in case of failure to appear in court, and for the plaintiff it meant the loss of the right to sue. Over time, a part of Ukrainian lands felt the harmful influence of Russian legislation and absolute monarchy for many years. The legislation of that time provided for: damages for false testimony; fines for filing an unsubstantiated appeal, for unsubstantiated lawsuits, for the non-appearance of a witness on a court summons, for the non-appearance of a defendant's representative on a court summons; recovery of court costs for losing a case; recognition of circumstances; redistribution of the burden of proof for the defendant's failure to appear in court; for not providing feedback; judgment in absentia for failure of the defendant to appear in court; refusal to exercise the procedural right for delaying the presentation of evidence, violation of the procedure for submitting an application, requirements for its registration; the reason for the defendant's failure to appear in court; deprivation of the right to appeal the decision for violation of procedural terms.

Hopes for a new stage in the development of civil justice were given by the well-known judicial reforms of the middle of the 19th century. However, against the background of the general rise, the problem of civil procedural liability has not yet gained special development.

The Central Committee of the Ukrainian SSR of 1924 and 1929, apart from fines, did not provide for any other measures of civil procedural responsibility. The Civil Code of the Ukrainian SSR of 1963 did not contain any mention of dishonest behavior of the parties. Chapter 6 of the Code of Criminal Procedure of the Ukrainian SSR of 1963, devoted to fines, provided that for violation of the rules of this Code, a court or judge imposes fines in the cases and amounts provided for in Articles 44, 48, 62-7, 95, 153, 172, 174 of this Code.

The Civil Procedure Code of Ukraine in the 2017 version for the first time enshrines the basic principles (principles) of the civil process and among them singles out the principle of the inadmissibility of the abuse of procedural rights. These legislative provisions actualize the need for further theoretical and applied development of the problem of civil procedural responsibility. The adversarial form of consideration of civil cases, granting broad procedural rights, does not at all exclude the possibility of withdrawal by the participants of the process due to various reasons beyond the limits of lawful and permissible behavior. In this sense, norms on civil procedural liability are a necessary condition for the normal functioning of civil justice.

The domestic history of the development of civil justice gives us reason to say that the problem of procedural offenses and responsibility for their commission has been known since ancient times. It is obvious that no unified approach to procedural liability was developed, while the legislation proceeded by establishing property liability for offenders, as well as prohibitions or restrictions on the use of civil procedural rights.

Key words: civil procedural liability, civil procedural offense, property liability, court fines, liability measures, procedural coercion.